

ПРОЛЕПТИЧНІ ЗАСОБИ В ПОВІСТІ ГАЛИНИ ПАГУТЯК «ГІРЧИЧНЕ ЗЕРНО»

Анотація. Статтю присвячено розглядові пролептичного потенціалу сновидінь і видінь у повісті Г. Пагутяк «Гірчичне зерно» крізь призму читацької рецепції. Досліджено функції пролепису як наративної стратегії. З'ясовано вплив текстових маркерів на невизначеність в інтерпретації читачем твору як містичного.

Ключові слова: пролепис, літературне сновидіння, видіння, рецепція, невизначеність, містика.

Проблема рецептивної невизначеності віддавна є предметом наукового дискурсу, в основному закордонних. У вітчизняному літературознавстві огляд теоретичних праць, присвячених цьому феномену, здійснила Т. Гребенюк, яка окреслила основні етапи й складники наукового дискурсу рецептивної невизначеності, зокрема на теренах когнітивної наратології [3]. Проте досі залишається низка питань, які потребують літературознавчого дослідження, зокрема прагматичний аспект формування рецептивної (не)визначеності через використання пролептичних засобів, що й зумовлює актуальність цієї статті. Мета пропонованого дослідження – проаналізувати систему пролептичних засобів у повісті Г. Пагутяк «Гірчичне зерно» (1990) з урахуванням аспекту читацької рецепції і з'ясувати їхній вплив на сприймання твору як містичного.

Одним із найефективніших художніх засобів, здатних сформувати уявлення читача про подальший перебіг подій твору і водночас тримати його у невизначеності, є пролепис. У наратології цей термін увів Жерар Женетт, розробляючи аспект темпоральності художнього твору в «Наративному дискурсі». Науковець різні форми невідповідностей між порядком історії й порядком оповіді називає анахроніями. Найпоширеніші форми анахроній – це ретроспекція й антиципація. Ж. Женетт, намагаючись уникнути асоціацій із психологією, переважно замість термінів «антиципація» і «ретроспекція» використовує терміни «пролепис» (нарративний прийом, що полягає у випереджальній розповіді про якусь пізнішу подію) і «аналепсис» (будь-яке згадування заднім числом події, що передувала тій точці історії, де ми перебуваємо) [5, с. 76].

Пролепис у містичній прозі є практично універсальним художнім засобом, що найчастіше реалізується через його візуальні різновиди – сновидіння й видіння. Літературне сновидіння здебільшого характеризується посиленням семіотичним навантаженням, адже містить значну кількість символів і знаків. Відповідно, автор може у сконденсованому уривку за допомогою пролепису створити містичний модус твору. Зважаючи на основну функцію містичних сновидінь у художньому творі (натяк на подальший

розвиток подій), подібні сні номіновано як пролептичні.

Так само, як і сновидіння, у художніх творах досить поширеним є інший візуальний пролепис – видіння. Можемо окреслити основні атрибути пролептичного видіння: а) пасивний характер такого містичного досвіду, отриманого у стані бадьорості (неспанья) персонажа; б) відсутність у свідомості персонажа чітких часопросторових меж під час досвіду (видіння майбутніх подій, а також віддалених об'єктів); в) об'єкт споглядання – привиди, померлі («ходячі мерці»), потойбічні істоти та ін.; г) відчуття пізнання таємного, надприродного. Функції пролепису в містичних художніх текстах можуть також виконувати його вербальні (або аудіальні – залежно від того, вимовляє чи слухає їх персонаж) вияви – пророцтва, ворожіння, прокляття, забобони тощо.

Використання у творі пролепису є художнім втіленням авторської інтенції, нарративною стратегією, а отже, виконує низку функцій. Одна з них – структурно-композиційна: пролеписи становлять основу для зав'язки або розвитку сюжету твору. Важливою є компенсаційна функція (проявляється у процесі відновлення й досягнення психічного балансу, зняття нервової перенапруги) і функція характеристики образу сновидця: сонпередчуття фіксує момент переходу персонажа у нову якість, засвідчує його належність до особливого типу свідомості, до сфери надприродного. Але провідною функцією використання наратором пролепису в містичній прозі (до якої, на нашу думку, належить повість Г. Пагутяк «Гірчичне зерно») є навіювання читачеві думки про зміщення часових площин у художній реальності, відчуття майбутнього в теперішньому, отримання персонажами інформації з іншого часу містичним способом, натяк на майбутній розвиток подій, що підтримує у читача містичний настрій і напруження.

Проза Галини Пагутяк характеризується використанням нарративної стратегії пролепису, а саме його візуального різновиду, і позначена яскраво вираженою оніричною образністю. Практично жоден її твір не обходиться без опису сновидінь, а в деяких («Книга снів і пробуджень», «Сни Юлії і Германа») онейротопи (крім самого сновидіння

містять пов'язані з ним художні деталі; термін Т. Теперик) постають композиційним стрижнем. Сни й видіння у творах авторки стали об'єктом значної кількості досліджень, зокрема у статтях О. Галаєвої, М. Гіряк, О. Романенко, М. Сур'як та ін. Підкреслюючи виняткову роль снів у прозі Г. Пагутяк та їхній вплив на рецепцію читача, Ю. Винничук зазначив: «Твори Галини Пагутяк скидаються на сни, які авторка навіює читачеві, сни, які кожен може тлумачити по-своєму, вилузуєчи з них таємницю» [2, с. 5].

Проаналізуємо, як інтерпретація сновидіння в повісті Г. Пагутяк «Гірчичне зерно» впливає на читацьке сприймання. Головний герой твору Михайло Басараб повернувся доживати життя в рідне село Уріж. Його молодший син Гриць, вийшовши з в'язниці, приїхав до батька допомагати, але екзистенційна пустка й пошуки себе змусили його покинути рідну хату і поїхати до Львова, де він вчинив самогубство. Самотній старий батько відсутність сина переживає важко і морально, і фізично, що втілюється в його сновидінні: «*Мав тяжкий сон: у гарячці його голова звисла з ліжка. Басараб ніби лежав над прірвою, і, хоч йому було вигідно, зісподу тягло холодом і смертельним страхом: як не сам, то рано чи пізно чіпкі руки зіпхнуть його у прірву. Він довго мордувався, перш ніж прокинеться. <...> Подібний сон сниться йому часто*» [7, с. 69]. Цей онейротоп, з огляду на повторюваність, свідчить про глибину страждання сновидця. Варто зазначити, що читачеві, на відміну від Михайла, вже відомо про смерть його сина, тож у реципієнта виникають мінімум два варіанти інтерпретації сновидіння і його подальшого впливу на сюжет. Перша гіпотеза – раціональна: можна вважати сновидіння компенсаторним, що відображає психічний стан персонажа (прірва, порожнеча асоціюється із самотністю внаслідок від'їзду Гриця). Другий варіант інтерпретації: беручи до уваги семантику сновидіння, яка є виразно негативною, читач може вважати пролепис анонсом і очікувати розвитку подій, що будуть несприятливими для Михайла. Отже, текст формує невизначеність у читацьких сподіваннях щодо розвитку сюжету.

«У сучасній постмодерній практиці письма видіння й сон, фактично, складають єдину наративну схему. Впізнати видіння іноді можна, лише наклавши його на типологічну жанрову схему», – стверджує Т. Бовсунівська [1, с. 459]. Цю тезу ілюструє епізод у тексті, який не можна однозначно тлумачити як сновидіння (у ньому до головного героя приходять його давно померлий друг, поет Лесь Козловський, і проводить його до потойбіччя). Рецептивну невизначеність формують відсутні в тексті ознаки онейротопу: вказівки на засинання й пробудження персонажа. Отже, реципієнтові дається свобода інтерпретації, одна з яких – сприймати події як сон (пізня пора, темрява, нещодавно персонаж уже бачив сновидіння,

імовірно, знову заснув). Інший варіант інтерпретації – це марення хворого Михайла: старший син «*сидить поруч ліжка і плаче, що тато марить*» [7, с. 78].

Межа між оніричним і реальним станом свідомості Басараба дуже хитка, і надалі наратор дає читачеві натяки, чи відбувається наратоване у стані бадьорості персонажа, оскільки у Михайла в цьому сумнівів немає: «*, Експерсія до пекла почалась*», – *всміхнувся сам до себе Басараб і не відчув ніякої цікавості. Таке не могло приснитися. Сни завжди без іронії, бо вона йде не від людей, а від лихого*» [7, с. 74]. На користь того, що досліджуваній епізод варто сприймати як видіння, свідчать і такі ознаки візіонерства, як елементи надприродного і наявність провідника. Однак видіння у творі Г. Пагутяк є художнім прийомом, а не класичним жанром, оскільки відсутні його дидактичний і релігійно-сакральний складники. Замість цього авторка профанізує і навіть абсурдизує потойбіччя: так, новоприбулі покійники сидять на стільцях попід стіною в очікуванні очищення і, поки не змиряться із власною смертю, дивляться телевизор.

Незважаючи на формальну невизначеність уривка, його наративний зміст є виразно пролептичним і містичним: пролепис є інформацією про майбутнє, яку Лесь надає Басарабу. І якщо пророкування «*ти хворий і помреш від запалення легень і туги. Хату продасть твоїй старший син за п'ятсот карбованців. На її місці поставлять нову*» [7, с. 71] є досить прозаїчним, про що Михайло міг підсвідомо здогадуватися і сам, то знання про обставини смерті сина Григорія можна пояснити тільки містично, або «колективним несвідомим» К. Г. Юнга – доступом до знання, що перебуває за межами часу й простору. Лесь Козловський відводить Михайла Басараба до сина в потойбіччя, вхід до якого знаходиться неподалік, на містичній Границі між Урожем і Винниками (у містичній свідомості мешканців Урожа пекло існує об'єктивно й має чіткі просторові координати). І вже від Григорія батько отримує ще одне передбачення: «*– Перестаньте, тату, бо й так тяжко! І не гризіться за вбрання. Мене поховать без нього. Студенти поріжуть на кавалки, а те, що лишилось, десь заріють, як падло. І ви ніколи не визнаєте, де моя могила, бо свої документи я закопав від деревом*» [7, с. 75]. Таким способом, а також виразною алюзією до Дантової «Божественної комедії» (Басараб називає мертвого поета Козловського «мерцем Вергілієм») Г. Пагутяк творить містичний модус тексту.

Функція пролепису як наративної стратегії – приймати читача «на гачок», змусити його відстежувати реалізацію оніричної візії. «Коли процес читання переривається і нас покинуто у невизначеності, то з'являється можливість задіяти наші власні здібності для встановлення зв'язків, що

дозволяють заповнити лакуни, які залишив сам текст», – пише В. Ізер [6 с. 266]. Таким чином твориться динамізм наративу, автор налаштовує читача на задоволення від впізнання, вгадування подій. Крім того, письменниця готує читача до сприйняття містичного, змушує повірити в існування надприродного, у втручання потойбічних сил. Так, за логікою реципієнт може змодельовати подальший перебіг подій: передбачити, що Михайло повірить у свій сон-видіння і вирушить до Львова на пошуки тіла сина. Однак у повісті «Гірчичне зерно» наратором зруйновано горизонт сподівань і застосовано мінус-прийом (Ю. Лотман): замість опису подальшої долі Михайла Басараба ретроспективно подано інформацію про його дитинство і юність, тож пролепис є гіпотетичним (не актуалізується в межах твору).

На думку В. Ізера, те, що гіпотеза не реалізується, є ознакою якісного твору, адже «сподівання рідко здійснюються у справжніх літературних текстах» [6, с. 265]. Оскільки наратор вводить до твору містичне припущення, але залишає читача у невизначеності щодо реалізації пролепису, то пролептична наративна стратегія поєднується із наративною стратегією провокування читачького вагання, і в такий спосіб ефект творення містичного посилюється.

Наявний у повісті «Гірчичне зерно» і такий різновид пролепису, який можна однозначно трактувати як видіння. Старий Басараб згадує свою матір, яка збожеволіла після того, як дізналася, що хлопців братимуть до війська. Мати кричала: *«Йой, людоньки, чорна година настала! Всі молоді дубки порубають...»* [7, с. 38]. У дещо видозміненому вигляді мотив божевільної жінки наявний і в мініатюрі «Кинула мотику» з циклу «Уріж та його духи» (2012): *«Жила собі в селі Уріж жінка, гарна господиня, побожна парафіянка. От робила щось на городі навесні, як раптом кинула мотику на землю, заголосила, скинула хустку й далі пішла пророкувати: що скоро буде війна, нині сієте, та не буде кому жати»* [8, с. 53]. В обох творах побудова пророцтва спирається на паралелізм, воно позбавлене буквральності, що, на думку К. Джерджена, є одним із компонентів містичного письма і «посилює здатність пророка створювати зримий образ майбутнього, ще не доступного почуттям» [4, с. 185].

Описаний мотив видіння Г. Пагутяк запозичила в одному з віршів циклу «По селах» І. Франка:

*– Та слухайте лишень,
Що сталося в Урожі! <...> Аж нараз
Одна вдова як не заломить руки
Над головою, як не заголосить:
„Я-йй! Я-йй!» Так протяжно, так страшно,
Мов за покійником. <...>*

*Йй Бог так дав, щоб віщувала
Народові якесь велике горе.
– Ой-ой! І що ж то за такеє горе
Вона віщує?*

*– Чуєш, що війну?
Вже то як наші із москалем задресь,
То тут не жди добра! <...>
– От ви й чули віщування.
Не бійтесь, се не є нечистий дух,
Се та урізька жінка, що пішла
По божій волі. Бог йй так казав
Плачем і криком грішному народу
Оголосити близький суд страшний [9, с. 260].*

Прикметно, що у варіанті Франка жінка, власне, і не є пророчицею, вона не віщувала нічого конкретно, лише голосила. Як бачимо, читачеві, з одного боку, дається свобода вибору – вважати голосіння жінки пророцтвом чи простим наслідком божевілля, а з іншого – його підштовхують до певних висновків. Інтерпретацію цього випадку читачеві навіюють наратори відповідно до свого розуміння, тим самим творячи момент рецептивної (не)визначеності.

В аналізованому тексті Г. Пагутяк наявний ще один пролепис: передбачення, зроблене за молодих років Михайла Басараба. Господині балу Анні, з якою був добре знайомий головний герой, інші відвідувачі передрекли нещастя: *«Господар – се бідна овечка на заріз. Спом'янете мої слова, пане Антонію, з панною Анною трапиться щось зле»* [7, с. 95-96]. Звертаючись нібито до співрозмовника, насправді цими словами наратор використовує один із прийомів зацікавлення читача, створює інтригу, змушуючи очікувати на реалізацію пролепису. Розглянутий пролепис є завершеним, оскільки читачеві повідомляється подальша доля Анни, дійсно нещаслива: спочатку вона вбила людину, а за три місяці померла від гарячки, перебуваючи під слідством.

Отже, за результатами аналізу твору Г. Пагутяк можемо стверджувати, що пролепис є продуктивною й активно використовуваною наративною стратегією. Найпоширеніший його різновид – візуальний, а конкретно сновидіння, що зумовлено специфікою читачького сприймання: сам факт бачення сновидінь не викликає сумнівів у його можливості й реальності за межами фікційного світу, і водночас онейротоп легко вводиться в композицію містичного твору, оскільки оніричний простір перебуває на межі між потойбічним і поцейбічним світами. Вони позначені містичною аурую (передбачають майбутнє), становлять особливий інтерес для читача (оскільки є елементом гри з ним) і володіють сугестивним потенціалом. У поєднанні з містичним складником пролепис, що формує рецептивну (не)визначеність, є потужним засобом зацікавлення читача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бовсунівська Т. В. Теорія літературних жанрів: Жанрова парадигма сучасного зарубіжного роману: Підручник / Т. В. Бовсунівська – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – 519 с.
2. Винничук Ю. Королева снів / Ю. Винничук // Пагутяк Г. Писар Східних Воріт Притулку. – Львів : ЛА «Піраміда», 2003. – 176 с.
3. Гребенюк Т. Проблема рецептивної невизначеності в контексті дискурсу когнітивної наратології / Т. Гребенюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. – 2016. – № 1. – С. 100–107.
4. Джерджен К. Дж. Кто говорит и кто отвечает в гуманитарных науках? / К. Дж. Джерджен // Социальный конструкционизм: знание и практика: Сб. статей / Пер. с англ. А. М. Корбута; Под общ. ред. А. А. Полонникова. – Мн. : БГУ, 2003. – С. 178–202.
5. Женетт Ж. Повествовательный дискурс / Женетт Ж. Женетт Ж. Фигуры. В 2-х т. Т. 2. – Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 472 с.
6. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення / В. Ізер // Антологія світової літературно-критичної думки 20 ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 261–276.
7. Пагутяк Г. В. Гірчичне зерно: Повісті / Г. В. Пагутяк. – К. : Рад. письменник, 1990. – 232 с.
8. Пагутяк Г. Уріж та його духи / Галина Пагутяк. – Львів : ЛА «Піраміда», 2012. – 120 с.
9. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 2: Поезія / Іван Франко / Редактор тому І. І. Басс; Упорядкування та коментарі І. І. Басса, В. Я. Герасименка, А. А. Каспрука. – К. : Наукова думка, 1976. – 543 с.; іл.

Olena Veshchikova

Proleptic meaning in the Halyna Pahutiak's story «Mustard Grain»

Summary. The article is devoted to the analysis of the proleptic potential of dreams and visions in the story of H. Pahutiak «Mustard Grain» through the prism of the reader's perception. The functions of prolepsis as narrative strategy are investigated. The influence of text markers on uncertainty in the interpretation by reader of the work as mystical is found.

Key words: prolepsis, literature dream, vision, reception, uncertainty, mystic.

Одержано 25.02.2018 р.

© Вещикова О., 2018